

KUTATÁSI KONCEPCIÓ

Spéder Zsolt

Ismertetőkben az *Életünk fordulópontjai* című kutatás főbb jellegzetességeit, alapvető vizsgálati kérdéseit és az alkalmazott módszerek tulajdonságait mutatjuk be. Elsődleges szándékunk annak megvilágítása, hogy ezen kérdések és módszerek közül melyek és milyen mellérendeléssel kecsegtetnek érdekesebb válaszokkal. Elképzeléseink szerint ez a bevezető útmutatóul szolgál az érdeklődő kutatók, a későbbi adatfelhasználók, az adatfelvételben együttműködő szakemberek számára, hogy könnyebben eligazodhassanak a kérdőívben és a változók között. Mivel tanulmányunk tehát elsősorban gyakorlati célt szolgál, ebből az is következik, hogy itt eltekintünk a tárgykörünkhöz tartozó szakirodalom kritikai ismertetésétől, a mellékelt jegyzék csupán felsorolja a kutatási tematika kidolgozásához felhasznált legfontosabb írásokat.

A KUTATÁS ALAPKÉRDÉSE

A magyar népesség demográfiai magatartása az elmúlt évtizedben gyökeresen megváltozott: a házasságkötés helyett egyre többen élnek élettársi kapcsolatban; radikálisan csökkent a születések száma; megugrott a házasságon kívüli születések hányada; magasabb életkorban szülik az anyák első gyermeküket; továbbra is nagy a válások számaránya; erőteljesen megnőtt a nyugdíjasok létszáma – hogy csak néhányat említsünk a legszembetűnőbb jelenségek közül. Ezek a fejlemények nemzetközi összehasonlításban nem egyedülállóak. 1990 után a volt szocialista országokban hasonló folyamatok bontakoztak ki, némileg eltérő intenzitással. A nyu-

gat-európai országok többségében pedig már jóval korábban elkezdődtek ezek a változások, amelyek leírására *van de Kaa és Lesthage* a „második demográfiai átmenet” terminust alakították ki.

Kutatási koncepciónk kifejtése nem kívánja meg feltétlenül a vonatkozó elméletek és hipotézisek elemző ismertetését. Elengedhetetlen azonban, hogy itt nagyvonalakban és leegyszerűsítve, a későbbiekben pedig, az egyes kutatási kérdések taglalása során részleteket is érintve utaljunk a főbb nézetrendszerekre. Mint ismeretes, a családformálódás (nyugat- és) kelet-európai társadalmakban végbemenő radikális átalakulásának magyarázatára három nagyobb iskola szerveződött.

A *második demográfiai átmenet* képviselői az okokat a kulturális rendszer módosulásában, az individualizálódás folyamatának felerősödésében, a családi és nemi szerepeket érintő értékek változásában látják a radikális átalakulás legfőbb okát. (*Lesthaege 1983*). Nem hagyják figyelmen kívül a környezeti feltételek, így a munkapiac és szociálpolitika átformálódását sem, ám a hangsúly mégis a kulturális rendszer, az egyéni cselekvések új motivációs viszonyaira kerül.

Az ún. *gazdasági megközelítések* a demográfiai magatartás fordulatát elsősorban a környezeti feltételek megváltozával, azon belül is főképpen a gazdasági szerkezet (munkapiac, lakáspiac), illetve a nagy ellátórendszerek (oktatás) átszerveződésével magyarázzák. A kelet-európai viszonyokat illetően ide kapcsolódik a *Macurák* által kidolgozott *krízishipotézis*. Eszerint a transzformáció a mindennapok viszonyaiban, ezen belül az anyagi körülményekben radikális romlást hozott magával, ezért az érintett országok lakossága a további hátrányok elkerülése érdekében elhalasztotta a(z újabb) gyermek vállalását, illetve lemondott a gyermekvállalásról.

A volt szocialista társadalmak viszonyaira kidolgozott harmadik irányzat egy újabb szempontot hangsúlyoz (*Philipov, 2001*). Elfogadja, hogy mind az egyéni értékek, mind pedig a gazdasági szerkezet változásai szerepet játszanak a családformálódás új jegyeinek megjelenésében, ám perdöntőnek a *társadalom integráltságát* látja. Nagyon leegyszerűsítve: a terjedő anómia, a személyes életutak tervezhetőségének hiánya meghatározó szerepet játszik abban, hogy az egyének hosszú távra nem kötelezik el magukat. Ennek megnyilvánulása az is, hogy nem kötnek tartós párkapcsolatot, nem vállalnak gyermeket.

A kutatási koncepció kidolgozása és operacionalizálása azt célozta, hogy adatfelvételünk eredményeként elégséges információkhoz jussunk a fentiekben felvillantott gondolatrendszerek teszteléséhez, a hatótényezők súlyának méréséhez, a magyarázó sémák esetleges kiegészítéséhez. Igaz, a más forrásokból rendelkezésre álló *népmozgalmi adatok* pontosan dokumentálják a változások természetét, a makro szintű strukturális átrendeződés jellemző irányait, a 2001-ben felvett *népszámlálási adatok* pedig a kohorsz-specifikus magatartásváltozások részletes feltérképezését teszik lehetővé. Ugyanakkor ezek csak korlátozottan alkalmasak az ok-okozati összefüggések feltárására, a demográfiai viselkedés átalakulásának mechanizmusáról kialakított elméletek ellenőrzésére. Ez a felismerés motiválta annak az adatbázisnak a megteremtését, amely módot ad a szóban forgó demográfiai jelenségek mögött meghúzódó individuális, csoportszintű (kohorszspecifikus, réteghez, településhez kötött) és makro szintű tényezők megragadására, a kölcsönhatások feltérképezésére. További teljesítendő igény, hogy részletes képet kapjunk a népesedési folyamatok hatásairól és jóléti következményeiről. Összefoglalóan: az adatfelvétel eredményeként tesztelhetjük és módosíthatjuk a megváltozott demográfiai magatartás magyarázatára kialakított elméleteket és elképzeléseket.

Kutatási kérdéseink, amelyekről a későbbekben részletesebben is szó lesz, az alábbi problémakörök köré csoportosíthatók:

- élettársi kapcsolat és/vagy házasság,
- a válás (szétköltözés) körülményei és következményei,
- az újránházasodás körülményei és következményei,
- a gyermekvállalás körülményei és következményei (45 év alattiak),
- felkészülés a nyugdíjas korra (45 év feletti aktívak),
- a nyugdíjasok életkörülményei (45 év feletti nyugdíjasok),
- a szülő család elhagyásának folyamata,
- generációs kapcsolatok és egyenlegek.

Érdeklődésünk középpontjában tehát a családalapítás és felbomlás körülményei és következményei állnak. Mielőtt azonban a részletekre térnénk, szükségesnek látszik a követett metodológia (perspektívák és módszerek) rövid bemutatása.

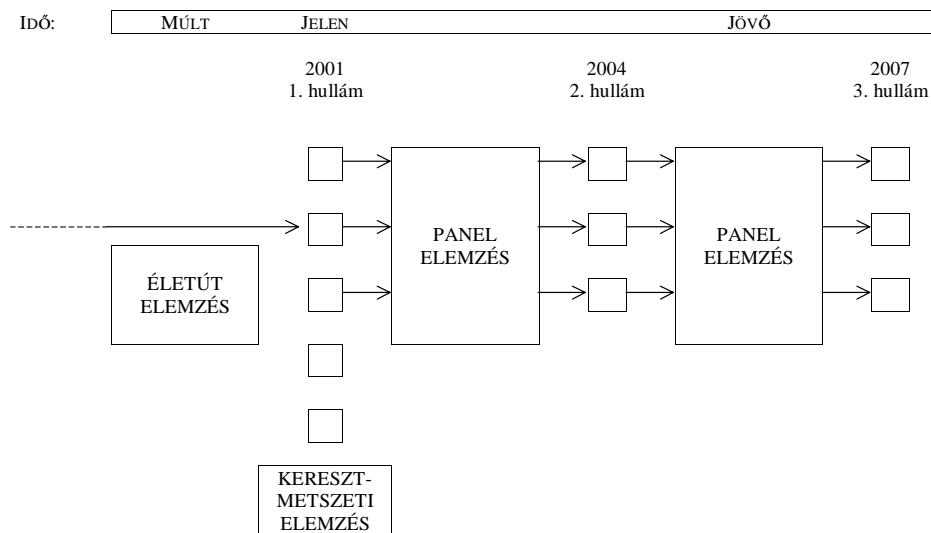
A KUTATÁS MÓDSZEREI: A KÖVETÉSES VIZSGÁLATOK ELŐNYEI

A társadalmi és demográfiai változások mérésére és nyomon követésére többféle eljárás ismeretes. Ebben a kutatási programunkban mi háromféle módszer előnyeit kívántuk ötvözni (*I. ábra*). Az individuális szinten értelmezhető jelenségek az időben bekövetkező változásainak okai és következményei különösen jól vizsgálhatók a követéses, többszörös kikérdezéssel nyugvó *panelmódszerrel*. Az ilyen adatbázisból ugyanis a demográfiai eseményeket (párválasztás, házasság, gyermekvállalás, válás és újráházasodás, a szülői ház elhagyása) megelőző és követő időszakról is rendelkezünk objektív és szubjektív változókkal. Az *Életünk fordulópontjai* című kutatás is ezt a módszert részesítette előnyben. Ugyanakkor fontosnak tartottuk, hogy lehetővé tegyük más módszerek alkalmazását is. Itt elsősorban az *élettörténeti* módszerre és az *idősoros* elemzésre gondolunk. E három eljárás ötvözésének konkrét formájáról az egyes kutatási kérdésekre vonatkozó hipotézisek megvitatását, és annak mérlegelését követően döntöttünk, hogy melyik közelítés kecsegtet a nagyobb eséllyel az adott probléma tisztázásához, részletes körülményekhez.

Foglalkozzunk kicsit részletesebben ezekkel a lehetőségekkel! Először a panel, illetve az élettörténeti módszer néhány jellemzőjét emeljük ki és hasonlítjuk össze. Ha az emberek pontosan emlékeznek életük eseményeire – és itt nemcsak a házasságkötésük jól rögzíthető időpontjára, az akkor birtokolt vagyontárgyaikra, de jövedelmeikre, vallott értékeikre, örömeikre vagy gondolataikra, is gondolunk – akkor valamely meghatározott időpontban felvett élettörténet maradéktalanul helyettesíthető a követéses panelmódszert, és nem lenne szükség a minta alanyainak többszöri megkérdezésére. Tudjuk, hogy az érintettek viszonylag jól emlékeznek az olyan eseményekre, amelyek pontosan köthetők dátumokhoz, életkorhoz (születés, házasságkötés, válás, munkahelyváltás, lakóhelyváltás), ugyanakkor bizonytalanok korábbi jövedelmi helyzetüket illetően. Ami pedig az emberi lét szubjektív elemeit: az értékeket, a terveket, a motívumokat, az elégedettséget illeti, azokról egyáltalán nem tudunk retrospektív adatokat gyűjteni.¹

¹ Pontosabban: a szubjektív tudatállapotokról csak olyan információkat gyűjthetünk, hogy mai értelmezésünk szerint, mit éreztünk, gondoltunk valamilyen eseménnyel kapcsolatban. Ekkor viszont ez a perspektíva, tudniillik a „jelenbeli racionalizálás” a döntő.

A demográfiai magatartás új mozzanatainak magyarázatáról kialakított legelfogadottabb elképzelések ugyanakkor éppen ezeknek a tényezőknek, azaz az értékváltozásoknak, a társadalom dezintegráltságának tulajdonítanak központi jelentőséget. Alapvetően ez indokolja, hogy e tudományos hipotézisek tesztelhetőségét elsősorban a követéses vizsgálat lehetőségeit szem előtt tartva gondoltuk végig. Így az összefüggéseket redukált formában bemutató *I. ábránk* is a vizsgálatban kitüntetett szerepet betöltő panelmódszert állítja középpontba. Sémánk szerint a demográfiai események a *jelenbeli* (1. hullám időpontja) objektív körülmények (anyagi helyzet, lakáshelyzet), beállítódások (azonosság-tudat, értékek, tervek), partnerkapcsolatok (minőség), továbbá a *szinkron* módon végbemenő társadalmi-gazdasági státuszváltások (munkapiaci helyzetváltás, iskolázottság, lakásváltozás) eredményeként értelmezhetők.

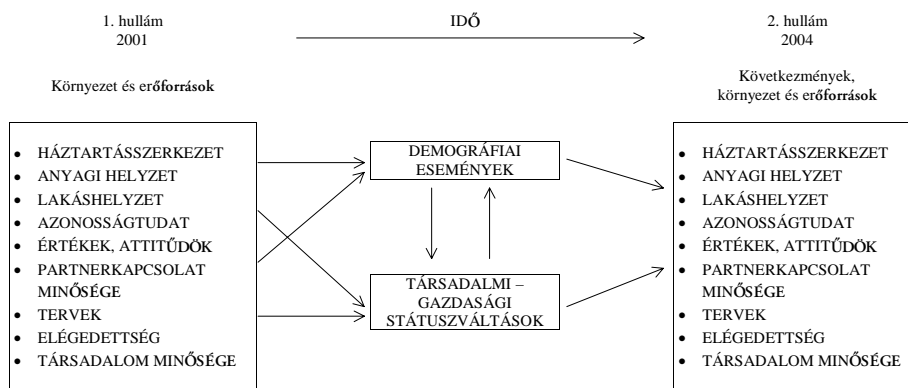

I. A felvétel elemzési eszköztára

E logika magáévá teszi a demográfiai magatartás változásainak magyarázatára kialakított elképzelések alapvető elemeit. Így számol az azal, hogy az egyének számára különböző opciók nyílnak, hogy egyre csökken a cselekvések kötöttsége, hogy a demográfiai események mindinkább individuális döntések következményei, hogy ugyanakkor a so-

kasodó opciókat a társadalmi szerkezet strukturálja. *Lesthage* és *Moors* – szerepüket kiemelve – azt állítja, hogy az értékek szelektálnak a demográfiai magatartás formái között. A *II. ábránk* a népesedési eseményeket társadalmi kontextusba helyezi, ugyanakkor arra is rámutat, hogy ezek szerepet játszanak a szinkron társadalmi-gazdasági, illetve jóléti státusváltásokban (kilépés a munkapiacról, elszegényedés, lakásváltozás) és előre kiszámítható vagy váratlan következményekkel (szegénység, boldogság, elégedettség) járnak, miközben az értékrendszer is idomul, átalakul (adaptálódik).

A fenti megfontolásokat és elemzési logikát a kutatás irányadó kérdéseinek vázolója során újra felidézünk és taglalni fogjuk. Itt most arra hívjuk fel a figyelmet, hogy mindennek érvényesítésére majd a második – és minden további – hullám lekérdezése *után* kerülhet sor. Az adatfelvétel első hullámát követően csak a hagyományos keresztmetszeti, illetve élettörténeti vizsgálatra van mód.

II. A demográfiai események panelmódszerrel történő elemzésének egyszerűsített sémája

A hagyományos *keresztmetszeti elemzések* céljára, többféle kérdéstípus is kidolgoztunk. Az elsőt a Népeségtudományi Kutatóintézet korábbi kutatásaiból átvett kérdések alkotják, ezek idősoros elemzésekre alkalmasak. A második csoportba tartozók arra irányulnak, hogy miként függenek össze a demográfiai értékek, a családszerkezeti jellemzők a társadalmi szerkezetben elfoglalt pozícióval. Ekkor a panelkutatás számára kidolgozott változókat keresztmetszeti jelzőszámként értelmezzük. Harmadrészt

feltettünk olyan kérdéseket is, amelyek a választott demográfiai magatartás személyes okait tudakolják (pl. miért nem akar az interjúalany több gyermeket). Ennek kapcsán a megkérdezettek interpretációját elemezhetjük. Végül vannak olyan kérdéskörök – pl. a középkorúak „szendvicsgeneráció” hipotézise –, amelyek elsősorban keresztmetszeti elemzések tárgyai lehetnek, ám panelszerűen is értelmezhetők.

JELEN 2001 1. hullám	VÁRHATÓ ESEMÉNYEK/ FOLYAMATOK	JÖVŐ 2004 2. hullám
HÁZTARTÁS- SZERKEZET	DEMOGRAFIAI ESEMÉNYEK <ul style="list-style-type: none"> • partnerkapcsolat megkötése/szétválás • házasság/válás • gyermekvállalás • felnővekvő gyermek kirepülése • összeköltözés • özvegyülés 	HÁZTARTÁS- SZERKEZET
<i>Anyagi helyzet</i> – lakáshelyzet – depriváltság – jövedelem – transferek	SZOCIO-ÖKONOMIAI ESEMÉNYEK <ul style="list-style-type: none"> • lakásváltoztatás/bővítés • gazdagodás/szegényedés 	
<i>Iskola/munkapiac</i> – képzettség – aktivitás – státusz	<ul style="list-style-type: none"> • Munkanélküliség • GYED/GYES • Vállalkozás alapítás • Mobilitás 	
<i>Értékek, attitűdök</i> – nemű szerepelvárások – általános (Inglehard) – aggodalom <i>Partnerkapcsolat minősége</i> <i>Elégedettség</i> <i>Tervek/célok</i> – párkapcsolat – gyermekvállalás <i>Azonosságtudat</i> – vallásosság – etnicitás <i>Társadalmi együttélés minőségének érzékelése</i> – bizalom – anomia – magányosság	SZELEKCIÓ/ADAPTÁCIÓ	

III. A demográfiai magatartás panelmódszerrel történő elemzésének leglényegesebb dimenziói és változói

Úgyszintén már az adatfelvétel első hullámát követően mód nyílik *élettörténeti* elemzésre. Igaz, az információbázis nem elégíti ki a teljesség követelményét, amennyiben nem rendelkezünk minden egyes vizsgálati alanyról részletes párkapcsolat- és a gyermekvállalás-történettel, lakástörténettel, aktivitás- és munkahelytörténettel és iskolatörténettel. Az önkorlátozásban a kérdezés elfogadható időtartalmának végessége, továbbá az meggyőződésünk játszott szerepet, hogy a panelmódszer a legalkalmasabb a demográfiai magatartás változásának kutatásához. Ugyanakkor az ezek figyelembevételével megszerkesztett élettörténeti modul sokféle demográfiai jellemző vizsgálatát teszi lehetővé. E modul a következő két tematikus részből áll:

Teljes és részletes felvételt végeztünk minden érintett párkapcsolatáról (kezdetéről, végétől, típusáról) és gyermekvállalásának történetéről, (a saját, mostoha- és örökbefogadott gyermekekről, azok együttéléséről a kérdezett háztartásában).

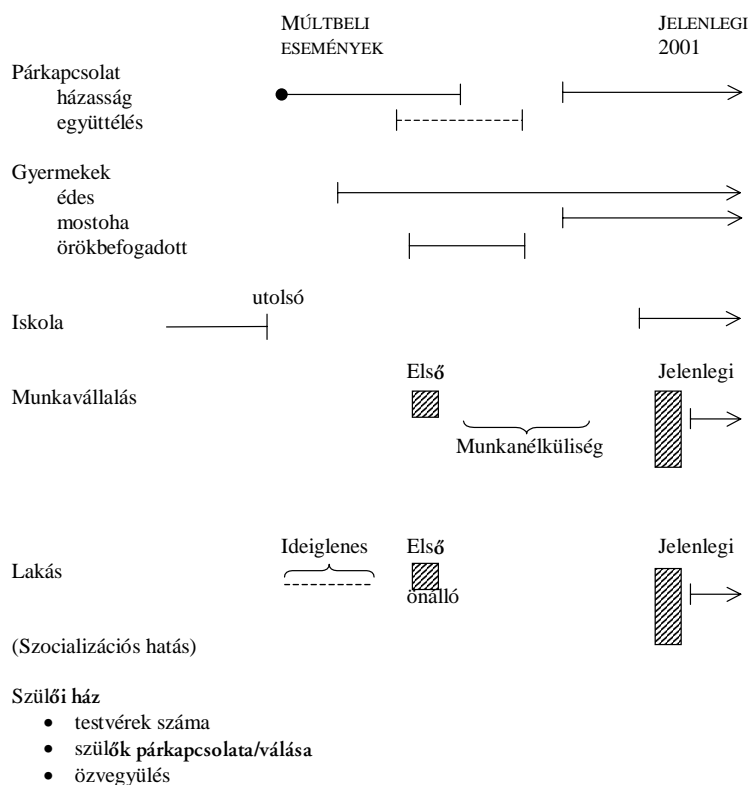
Rögzítettünk minden szükséges információt a szülői család elhagyásának jellegzetességeiről és ütemezéséről, (iskola befejezése, első munkahely, első elköltözés, első önálló lakás, első partnerkapcsolat, első gyermek születése).

Már itt jelezzük, hogy a második hullámban, amikor az élettörténeteket csak 2001-től kell továbbvinni, a gazdasági aktivitásról és munkahelyekről is komplett képet szándékozunk nyerni. Nyilvánvaló, hogy a panel jellegű kérdezéssel a 2001 és 2004 közötti időszak élettörténeteit a maguk teljességében követni tudjuk.

A KÉRDŐÍV TARTALMÁT MEGHATÁROZÓ KUTATÁSI KÉRDÉSEK

Kutatásunkat – mint már jeleztük – azzal a céllal indítottuk, hogy részletes képet adjunk a családformálódás magyarországi jellegzetességeiről, teszteljük a demográfiai változások értelmezéséhez kialakított elméleteket és megközelítéseket, végül magyarázatokat alakítsunk ki az elmúlt tíz évben végbement demográfiai változásokról. Mivel ezekben több részfolyamat összegződik, előnyösnek tűnt, hogy altémákat különítsünk el, és ezek mindegyikére külön vizsgáljuk meg, hogy mely

módszertani apparátussal közelíthetők a legeredményesebben. A következőkben ezeket a részterületeket mutatjuk be nagyon röviden. Bár programunk előkészítéseként áttekintettük a nemzetközi és hazai szakirodalmat, itt nem vállalkozhatunk ennek legszűkebb ismertetésére sem, hiszen egy-egy témának külön tanulmányt kellene szentelni. Ezért csupán az egyes problémakörök kapcsán felmerült kérdéseket vázoljuk, illetve azt jelezzük, hogy ezek vizsgálatához az általunk alkalmazott három módszer – panelkutatás, élettörténeti módszer, hagyományos keresztmetszeti elemzés – közül melyik bizonyulhat a legalkalmasabbnak, illetve a másik nézőpontból: a kutatásban alkalmazandó módszerekkel előreláthatólag milyen kérdésekre kaphatunk választ.

IV. Az élettörténeti módszer alkalmazása a demográfiai panel információinak feldolgozásában.

EGYÜTTÉLÉS ÉS/VAGY HÁZASSÁGKÖTÉS

Kutatásunk egyik alapkérdése, hogy az együttélés és a házasság mennyiben jelentenek *alternatív* életformát, illetve mennyiben tekinthetők az egyén életében *egymást követő* stációknak. Vajon a párkapcsolatok alakulását illetően a magyarországi gyakorlat a skandináv (előbbi változat) típust követi-e vagy a német mintát (utóbbi változat). Választ a párkapcsolatokra vonatkozó „élettörténeti modul”-ra alapozott vizsgálatból kapunk. Az adatokat korcsoportokra és rétegekre bontva tisztázhatjuk, hogy melyik társadalmi csoport(ok)ban és melyik történeti időben indult el az élettársi kapcsolatok terjedése. A jelenbeli élettársi és házastársi kapcsolatokat összehasonlítva informálódhatunk azok rétegkötöttségéről, az egyéni preferenciákról, és hogy minőségében mennyiben tér el a két kapcsolattípus.

A panelmodul segítségével pedig lehetővé válik annak vizsgálata, hogy milyen objektív körülmények és szubjektív diszpozíciók kedveznek a különböző partnerkapcsolatok létrejöttének, a kettő közötti átváltásnak.

A VÁLÁS (SZÉTKÖLTÖZÉS) KÖRÜLMÉNYEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A demográfiai események közül talán a válásról tudjuk a legkevesebbet. Ismerjük ugyan az erre vonatkozó arányszámokat, és a mindennapi tapasztalatokból sejteni engedik negatív kihatásait (elszegényedés, egyszülős családok, sérült szocializáltságú gyermekek, hajléktalanok), de nincsenek objektív és szisztematikus ismereteink az okokról és következményekről. A bírósági végzés indokló része mint információforrás szociodemográfiai szempontból elégtelen.

A panelmódszer viszont különösen előnyös lehetőségeket nyújt a probléma vizsgálatához. Ismerni fogjuk a válásokat, szétköltözéseket megelőző objektív körülményeket (lakáshelyzet, anyagi helyzet, munkapiaci helyzet), a párkapcsolat minőségét (elvárások és azok teljesülése, viták, elégedettség). Ezzel lehetővé válik annak elemzése, hogy milyen előfeltételek, feszültségek jelzik a párkapcsolatok törékenységét, illetve milyen körülmények és beállítódások szolgálnak a sikeres párkapcsolat zálogául. A következményeket illetően pedig arról kapunk

képet, hogy az elváltaknak és a szétköltözőknek milyen nehézségekkel kell megküzdeniük. A fenti kérdések természetesen differenciálisan, a társadalmi tagoltság kontextusában is vizsgálhatók.

Az élettörténeti módszer segítségével – hiszen teljes partnerkapcsolati történettel rendelkezünk – a válások kohorszspecifikus jellegzetességeit tudjuk leírni és értelmezni.

ÚJRAHÁZASODÁS, ÖSSZEKÖLTÖZÉS

Noha magas a válások arányszáma, az emberek jelentős része mégsem marad élete végéig egyedül. Erre utal például, hogy bár emelkedik a gyermekeket egyedül nevelő háztartások hányada, ám nem annyira, amennyire a válások indokolnák. Az érintettek tehát társat keresnek, összeköltöznek vagy/és újrահázasodnak. E folyamatról mind az élettörténeti módszerrel, mind pedig a panelmódszerrel számot tudunk adni. Az előbbi segítségével megvizsgálható, hogy az egyes kohorszok életében milyen a mintázata az élettársi kapcsolat/házasság → válás/szétköltözés → együttélés → újrահázasodás eseményeinek. Azt is megtudhatjuk, hogy e folyamatban a gyerekek léte és azok száma mennyiben játszik korlátozó, illetve ösztönző szerepet. A panelmódszerre alapozva a partnerkapcsolati státusok közötti átváltás igen részletes magyarázatrendszerét alakíthatunk majd ki. Alkalmunk lesz összehasonlítani az újrահázasodást választók, illetve arról lemondók objektív körülményeit és szubjektív diszpozícióit (*II.* és *III. ábra*). A második hullám eredményeinek ismeretében tisztázódik, hogy mennyiben tér el a két csoport lakáshelyzete, anyagi helyzete, iskolázottsága, munkapiaci státusa és pozíciója, miben mások értékeik, vágyaik, beállítódásuk, társas viszonyaik, s végül mennyiben látják másként az életközegüket (bizalom, anómia).

A GYERMEKVÁLLALÁS KÖRÜLMÉNYEI – ÖSZTÖNZŐ ÉS GÁTLO TÉNYEZŐK

Kutatásunk másik meghatározó törekvése a gyermekvállalási magatartás megértése. Talán e kérdéskörnek a legkiterjedtebb az irodalma, hiszen a születésszám alakulása a demográfia egyik alapkérdése, aminek

a mai Magyarországon és egész Európában külön hangsúlyt ad, hogy az elmúlt évtizedben eddig nem ismert módon csökkent a teljes termékenységi arányszám. E tény értelmezése kapcsán számos körülmény mérlegelendő, de nagyon valószínű, hogy a gyermekszám a rendszer-váltást megelőző időszakhoz képest alacsonyabb szinten fog stabilizálódni. Kérdéssorunk kialakítása során szem előtt tartottuk azt a ténytet, hogy magát a gyermekvállalást, illetve a vállalt gyermekek számát egy sor körülmény, így az érintettek anyagi viszonyai, lakáshelyzete, munkapiaci pozíciója, értékei (vallásossága), párkapcsolatának minősége, a jövőt illető bizonytalanságérzete, társadalmi elvárásokhoz való viszonya, terve befolyásolják. Változóink segítségével tehát sokféle hipotézist tudunk majd tesztelni.

E kutatási kérdés körülményében a keresztmetszeti elemzésnek is jelentős szerepet szánunk. Egyrészt pontos képet kaphatunk arról, hogy mennyire azonosak vagy eltérők a gyermekvállalási tervek anyagi helyzet, korcsoport, munkapiaci státus, iskolai végzettség, etnicitás és más ismervek szerint. Másrészt konkrétan rákérdezzük a gyermekvállalást ösztönző és korlátozó tényezőkre, illetve az állami családpolitika szerepére. Az ösztönző és korlátozó tényezőket tekintve lehetőség lesz a társadalmi különbségek felmérésére, illetve egyes esetekben idősoros elemzésre is.

A panelmódszer segítségével a fenti összefüggéseket aszinkron módon elemezhetjük, vagyis kimutathatjuk, hogy a *jelenbeli helyzet* (előnyös vagy hátrányos anyagi körülmények, szűkös vagy tágas lakásvi-szonyok, kedvező vagy kedvezőtlen munkapiaci státus, a munkával töltött rövidebb vagy hosszabb idő, a párkapcsolat jó vagy rossz minősége és perspektívája, az elégedettség magas vagy alacsony foka, a családpolitika percepciója stb.) hogyan befolyásolja a *gyermekvállalásról* a jövőben hozandó döntést. Úgy véljük, hogy az aszinkron (megelőző) és szinkron folyamatok egy modellben történő szerepeltetése sokkal pontosabb képet ad majd a gyermekvállalás oksági mechanizmusáról. Végül a panelmódszer alkalmas arra is, hogy az érintettek külsőleg megfigyelhető pozíciói mennyire vágnak egybe a gyermekvállalásról hozott döntésük személyes magyarázatával.

Ebben a vonatkozásban az élettörténeti módszert arra alkalmazzuk, hogy az 1990-es évek gyermekvállalási magatartásáról nyerjünk részle-

tes képet. A kérdőív kitöltésére fordítható idő korlátozott volta miatt sajnos nem volt lehetőségünk a munkapiaci életút feltárására, noha feltételezzük, hogy ennek magyarázó ereje jelentős. Tervezzük, hogy a második hullámban (2004-ben) ezt megtesszük.

A GYERMEKVÁLLALÁS KÖVETKEZMÉNYEI

A demográfiai események/státusváltások egy része tervezhető (házasság, gyermekszületés), más része nem (válás). A nyomon követés adatfelvétel lehetővé teszi annak felmérését, hogy milyen körülmények valószínűsítik a státusváltást és azt is, hogy milyenek ennek következményei. A gyermekvállalásnál – ceteris paribus – azt feltételezzük, hogy az együtt élő család anyagi helyzete romlik. A kísérleti elemzések szerint azonban ez nem mindig következik be, vélhetőleg azért, mert a háztartások munkahely-változtatással, túlórázással, alkalmi munkával aktívan alkalmazkodnak az új helyzethez. Ám nemcsak az anyagi következmények fontosak, hanem a jólét szubjektív összetevői is! Vajon a gyermekszületés után nem lesznek-e boldogabbak, elégedettebbek a családok? Igaz-e, hogy a nők elégedettsége növekszik, a férfiaké pedig csökken? Kevesebb vagy több időt töltenek-e együtt a szülők, javul-e vagy sem, sőt romlik a házasság- vagy élettársak kapcsolata? Különösen fontos ezt megismerni az első gyermek születését követő időszakra nézve, hiszen az életvezetésben ekkor következik be fordulat. E tapasztalatok hasznosulnak a további gyerekvállalást, és még inkább a párkapcsolatok alakulását illetően!

FELKÉSZÜLÉS A NYUGDÍJAS KORRA

A 45 évesnél idősebb foglalkoztatottak többsége számára a leglényegesebb jövőbeli státusváltás a nyugdíjasba vonulás. Vajon mennyire foglalkoztatja őket ez a kérdés? Mikorra tervezik, és milyen programmal? Számolnak-e olyan fejleményekkel, amelyek, aggódásra, szorongásra adnak okot?

A keresztmetszeti közelítés lehetőséget teremt a fenti kérdések társadalmi-gazdasági-demográfiai tényezőik (munkapiaci helyzet, foglalko-

zási státus, lakóhely típusa, családi állapot stb.) szerinti differenciált vizsgálatára.

A panelfelvétel viszont a dinamikus mozzanatok felmérésére alkalmas. Így vizsgáljuk, hogy a nyugdíjba vonulás közeledtével mennyire változnak, konkretizálódnak a tervek, fellép-e frusztráció; a nyugdíjas státusban megvalósulnak-e a korábbi elképzelések, hogyan változik az anyagi helyzet, egészségi állapot, miként jellemezhető az elégedettségben, boldogságban, illetve magányosságban, frusztráltságban megmutató szubjektív jólét.

A munkapiaci karrier történetének a második hullámban tervezett részletes felvétele további lehetőségeket teremt majd arra, hogy ebben az összefüggésben is vizsgáljuk a nyugdíjasok anyagi és szubjektív jólétét.

AZ IDŐSEK ÉLETKÖRÜLMÉNYEI – AZ ÖREGEDÉS

Meglepő ugyan, de viszonylag kevés ismeretünk van az idősök életkörülményeiről, s még kevesebb az öregedés folyamatáról. Kutatásunk nem szorítkozik a szokásos életkörülmény-jellemzőkre, hanem kor-specifikus közelítésben kíván képet adni az idősök anyagi helyzetéről, családi és társas kapcsolatairól, munkaképességéről, egészségi állapotáról, mindennapi elfoglaltságairól, továbbá gondjakról, elégedettségéről. A leírásnál is fontosabb az időbeli változás, az öregedés folyamatának vizsgálata. Vajon igaz-e az, hogy az öregedés az élet- és cselekvési tér, a kapcsolatrendszer szűkülésével jár együtt? Ha igen, lineáris folyamatról van-e szó? Valós feltételezés-e, hogy az idős ember tudomásul veszi helyzetét, és egy életkor, élethelyzet bekövetkeztével csökken a kizártság, a státusvesztés érzete? Vajon rendelkeznek-e az érintettek segítő (családi) kapcsolatokkal, és szükséghelyzetekben ezek aktivizálódnak-e?

E kérdések megválaszolására alakítottuk ki a 45 év feletti nyugdíjasokra vonatkozó blokkot. A csoport társadalmi-gazdasági tagoltsága – családszerkezet, munkapiaci karrier, településtípus szerint, – már az első hullámban vizsgálható. Az öregedés individuális folyamatait pedig a második hullám után tudjuk értelmezni és elemezni. Felmérhetjük, hogy mennyire változik aktivitásuk, tevékenységszerkezetük, frusztráltságuk,

illetve elégedettségük. Reményeink szerint a paneljellegű kérdezés okozati összefüggések feltárására is lehetőséget ad.

Fontosnak tartjuk annak feltárását, hogy a társadalom egyes nagy csoportjai (generációk, rétegek, nemek) és maguk az érintettek hogyan tekintenek az idős korra, vannak-e ebben számottevő különbségek, vagy egybehangzó a vélekedés az öregek társadalmon belüli helyzetéről és szerepéről.

A SZÜLŐI CSALÁD ELHAGYÁSA.

A családformálódás folyamatait tekintve központi kérdés, hogy hogyan, milyen időzítéssel és szinkronitással történik a szülői család elhagyása, az új család megalapítása. Feltételezésünk szerint ebben is jelentős változások történtek az elmúlt évtizedekben. Mindezek tisztázásához a munkavállalás, költözés, partnerválasztás, gyermekvállalás eseményeinek és folyamatainak kitüntetett fordulópontjait kell megvizsgálnunk. Az élettörténeti módszer logikáját alkalmazva pontos információink lesz az iskola befejezésének, az első munkavállalásnak, az első tartós partnerkapcsolat létrejöttének és az első gyermekvállalásnak időpontjáról (*III. ábra*). Így képet kaphatunk arról, hogy generációk szerint hogyan változik ennek algoritmusa.

A panelmódszer hozzájárulását abban várjuk, hogy az éppen családot alapítók anyagi körülményeiről, szubjektív diszpozícióiról, illetve azok formálódásáról is sokféle indikátorral rendelkezünk majd. Ennek alapján felmérhető, hogy mi akadályozza, illetve segíti leginkább a szülői elhagyásának és az új család alapításának a folyamatát.

GENERÁCIÓK KÖZÖTTI TRANSZFEREK

Mint annyi más területen, itt is számolnunk kellett a kérdőív kitöltésére fordítható idő korlátozott voltával, pedig ezen a területen is sok a hiányzó ismeret. Vajon érvényes-e a középkorúakra a „szendvicsgeneráció” koncepciója, azaz, hogy ők azok, akiknek mind a fiatalokat (gyerekeiket), mind pedig az időseket (szüleiket) segíteniük kell, éppen akkor, amikor karrierjük csúcán állnak, így időhiányban szenvednek,

ugyanakkor elegendő forrással rendelkeznének személyes programjaik realizálására. Vajon hogyan alkalmazkodnak ehhez az érintettek? A fiatalok továbbra is megkapják-e azokat a monetáris és munkatranszfereket, amelyek a családalapítást segítik. Az idősek esetében pedig van-e tipikus mintája annak, hogy ki mire számíthat. A vizsgálatot az időkorlátok miatt a segítség *rendszeres* típusára fókuszáltuk, számba vettük a pénzbeli és munkasegítséget, valamint az ajándékozást. A kapcsolathálót tekintve a gyerekeket és a szülőket emeltük ki. Kérdéseink révén nemcsak a segítség generációs egyenlege számítható ki, de a segítségnyújtás dinamikája is.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

Szükségesnek tartjuk ismételtlen leszögezni, hogy az adott keretek között nem törekedtünk és nem is törekedhettünk a demográfiai státusváltások okainak és következményeinek átfogó bemutatására. Kutatási koncepciónkát itt gyakorlati-elemzési céllal ismertettük. Azt szándékoztuk megvilágítani, hogy milyen kutatási elgondolások húzódnak meg az „Életünk fordulópontjai” nevet viselő társadalmi-demográfiai panelfelvétel kérdésprogramja mögött, és mely kérdések milyen tudományos problémák elemzésére lehetnek alkalmasak. A megadott szakirodalom is inkább csak útmutatóul szolgál.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Andorka Rudolf-Spéder Zsolt*: Szegénység. In: Sík, Tóth, szerk.: Egy év után... Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. Hullámának eredményeiről. BKE Szociológia Tanaszék – TÁRKI 1993. 97–112. p.
- Arber, S. and Attias-Donfut, C.* (Eds.), 2000: The myth of generational conflict. London: Routledge.
- Cseh-Szombathy László*, 1999: Családi viszonyok. In: Andorka-Kolosi-Vukovich, szerk.: Társadalmi Riport 1990. 487–500. p.
- van den Broek, A., de Moor, R.*, 1993: Eastern Europe after 1998. In: Ester, Halman, deMoor, ed., The Individualising Society. Tilburg University Press, 197–227. p.
- Birg, H., Flöthmann, E. J.,-Reiter, I.* 1991: Biographische Theorie der demographischen Reproduktion. Frankfurt: Campus.

- Bumpass, L. L.*, 1984: Children and Marital Disruption: A Replication and Update. *Demography* 21: 71–82. p.
- Bumpass, L. L., Sweet, J. A.*, 1995: Cohabitation, Marriage and Union Stability: Preliminary Findings from NSFH2. Wisconsin – Madison: Center for Demography and Ecology. NSFH. Working Paper No. 65.
- Coleman, D.* 1998. Populations in the UN ECE Region on the eve of the millennium: Trends and issues. Solicited paper for the Regional Population Meeting, Budapest, 7–9 December 1998.
- Corijn, M., Liefbroer, A. C.,–De Jong Gierveld, J.* 1996: It takes two to tango, doesn't it? The influence of couple characteristics on the timing of the birth of the first child. *Journal of Marriage and the Family* 58 (Feb): 117–126. p.
- Daróczy Etelka, Spéder Zsolt* (szerk.): A korfa tetején. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet 2000/3. Kutatási Jelentések 64. 180.
- Deven, F.,–Bauwens, S.* 1991: Shortcuts as pitfalls? Ways of measuring childbearing preferences and intentions, pp. 74–86. In: *Female Labour Market Behaviour and Fertility*. (Ed.) J.J. Siegers, J. de Jong-Gierveld, E. van Imhoff. Berlin: Springer.
- Dövényi, Zoltán* (1995): Spatial Aspects of the Refugee Issue in Hungary, In: *Endre Sik and Judit Tóth Refugees and Migrants: Hungary at a Crossroads*, Budapest 1995. 17–26. p.
- Gödri Irén* 2001.: A házassági kapcsolatok minősége és stabilitása. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet 2001/1. Kutatási Jelentések 66. 74.
- Hablicsek László, Tóth Pál Péter* (1996): A nemzetközi vándorlás hatása a magyarországi népesség számának alakulására 1994–2010 között. In: *Táborlakók, diaszpórák, politikák*. Szerk.: Sik Endre–Tóth Judit, Bp. 1996. 161–180. p.
- Hagestad, G. O.*, 2001: Adults intergenerational relationships. In: *Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf*, p. 125–143. p.
- Hill, M. S., Yeung, W-J. J.*, 2001: Behavior and status of children, adolescents and young adults. In: *Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf*, p. 1–57. p.
- Hoem, J., Aassve, A., Andersson, G., Baizán, P., Billari, F., Engelhardt, H., Fürnkranz-Prskawetz, A., Hank, K., Huinink, J., Kohler, H-P., Kohlmann, A., Kreyenfeld, M., Neyer, G., Vikat, A.*, 2001: Concepts for a second round of fertility and family surveys in Europe with particular attention paid to persons of reproductive/ working age. In: *Generations and Gender Programme, UNECE, PAU, Genf*, 59–104. p.
- Kolosi Tamás, Sági Matild*, 1998: Hullámzó háztartások. In: *Kolosi, Tóth, Vukovich*, ed.: *Társadalmi riport, 1998*. Budapest: TÁRKI 45–73. p.
- KSH, 1984: *Longitudinal Marriage Surveys in Hungary, 1966–1980*. 153 p.
- KSH (1990): *A Magyarországra menekülők főbb demográfiai és foglalkozási adatai (1988–1990. V. 31.)* Budapest 1990.
- Lesthaege, R.*, 1983: A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimension. *Population and Development Review*, vol. 9. No. 3. 411–435. p.
- Lesthaege, R.,–Moors, G.*: Életpálya váltások és értékorientáció: szelekció és adaptáció. *Demográfia* 2000/4. 405–444. p.

- Macura, M., Y.Mochizuki, S., Garcia, J. L., 2000: Europe's fertility and partnership: selected developments during the last ten years. Paper presented at the FFS Flagship Conference, Brussels, 29–31 May.*
- Merton, R. K.[1949] (1968) [1980]: Social Theory and Social Structure.3rd ed. Glencoe: Free Press. [hungarian publication]*
- Moksony Ferenc, 1997: Rendszerváltás és deviancia. Kézirat 27 p.*
- Mutz, G. et. al., 1995: Diskontinuierliche Erwerbsverläufe. Analysen zur postindustriellen Arbeitslosigkeit. Opladen: Leske + Budrich.*
- Róbert, P., 1995: Perceived Social Position and Perceived Mobility. In: Zs. Ferge, E. Sik, P. Róbert and F. Albert: Societies in Transition. International Report on the Social Consequences of the Transition (Soco) Project. Vienna: Institute for Human Studies.*
- S. Molnár Edit-Pongrácz Tiborné-Kamarás Ferenc-Hablicsek László (1998): Házasságon kívüli szülések. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Kutatási Jelentések 61. 222.*
- S. Molnár Edit, 1999. Családi értékek – magatartások – demográfiai tendenciák. Századvég, Nyár/14. szám. 31–54. p.*
- Schmith, H., Schmidt-Denter, U., 1999. Die Nachscheidungsfamilie sechs Jahre nach der elterlichen Trennung. Zeitschrift für Familienforschung. 11. Jahrg.Heft 3. 28–55. p.*
- Spéder Zsolt: Ikertestvérek. – A szegénység arcai a mai Magyarországon. Századvég 1996/2.*
- Spéder, Zs.-Paksi, B.-Elekes, Zs. 1999: Anomy and satisfaction. In: Kolosi, Tóth, Vukovich, ed., Social riport 1988. Budapest: TÁRKI. 490–513. p.*
- Sweet, J., Bumpass, L. L., Call, V., 1988: The design and content of the National Survey of Families and Households. Wisconsin – Madison: Center for Demography and Ecology. NSFH Working Paper No. 1.*
- Trost, J., 1992: Ehen und andere dyadische Beziehungen. In: Nauk, Onnen-Isemann, Hg. Familie im Brennpunkt von Wissenschaft und Forschung. 343–355. p.*
- Vaskovics, L. A., Rupp, M., Hofmann, B., 1997: Nichteeliche Lebensgemeinschaften. Eine soziologische Längsschnittstudie. Opladen: Leske + Budrich.*
- Zapf, Wolfgang/ Mau, Steffen (1993): Eine demographische Revolution in Ostdeutschland? Dramatischer Rückgang von Geburten, Eheschliessungen und Scheidungen. In: Informationsdienst Soziale Indikatoren, 10, S.1–5.*